

KOMUNIKAČNÍ KLIMA VE STŘEDOŠKOLSKÉ TŘÍDĚ

Jan Lašek

Klíčová slova: Sociální klima, učitel, komunikace, komunikační klima, klima suportivní a defenzivní, klima reálné a ideální, střední škola.

Anotace: Odborníci i laická veřejnost si začínají všimát sociálního klimatu, které vzniká při interakci učitel - žáci. Studie se soustřeďuje na klima, jež v průběhu vyučovací hodiny vytváří učitel svým verbálním a nonverbálním projevem. Rozlišuje klima vstřícné, suportivní a klima vyvolávající u žáků obranné reakce, klima defenzivní. Rozlišuje též klima reálné, aktuální a klima, které by si žáci ve škole přáli, klima ideální. Studie referuje o výsledcích dotazníkového výzkumu komunikačního klimatu na středních školách.

Výsledky žáků ve škole nezávisí jen na zvláštностech jejich osobnosti, na intenzitě domácí přípravy, stejně jako výsledky práce učitele ve škole nezávisí jen na zvláštностech jeho osobnosti, na důkladnosti jeho přípravy na vyučování. Rovněž tak výsledky výuky nezávisí jen na charakteru vyučovacího předmětu, náročnosti učiva nebo kvalitě učebnic.

Učitel a žáci se setkávají ve vyučovací hodině, vzájemně na sebe působí, vytvářejí určité sociální klima; povaha učiva modifikuje spíše obsah tohoto klimatu a způsob komunikace. Během pobytu učitelů a žáků ve škole a i mimo ni vzniká zajímavý jev, který bývá v odborné literatuře označován jako **sociální klima výuky**.

Může to být klima pro všechny účastníky příjemné, navozující spolupráci, ale může to být klima velmi nepříjemné, navozující ponižování, zastrašování, psychické deptání žáků.

Žáci, jejich rodiče, učitelé i ředitelé škol o těchto složitých jevech dobře vědí a předávají si zkušenosti o "dobrých a špatných učitelích", o "dobrých a špatných třídách". Až donedávna neměla odborná veřejnost k dispozici metody, kterými by se klima ve

výuce dalo zjišťovat.

Nyní se situace zlepšila. V posledních 20 letech proběhlo ve světě (např. Gibb 1960, Rosenfeld 1983, Tyzskowa 1990) i u nás (např. Osecká 1990) mnoho výzkumů, které konstatovaly, že na vzniku sociálního klimatu se podílejí: učitel, jednotliví žáci, skupinky žáků ve třídě i celá třída. Ve hře jsou sociální role jednotlivých aktérů, jejich sociální vztahy i způsoby, jak spolu jednájí, jak spolu komunikují.

V naší současné škole o většině věcí při tradičním vyučování rozhoduje učitel. Také komunikační pravidla jsou, jak výzkumně doložil P. Gavora (1988), výhradně v rukou učitele.

Není proto divu, že při výzkumu sociálního klimatu se mnozí badatelé soustřeďují na otázku, jak celé klima výuky ovlivňuje **sám učitel** svým jednáním se žáky.

1. Komunikační klima

Není třeba dlouze diskutovat o tom, že učitel na všech stupních škol ovlivňuje žáky nejčastěji tím, jak s nimi jedná, zejména pak, jak s nimi mluví. Ze sociálně psychologického klimatu výuky tedy mnozí

autoři i praktici vydělují jednu jeho složku a studují tzv. **komunikační klima výuky**, vytvářené učitelem.

Podstatným aktérem komunikačního klimatu je tedy učitel. Jeho slova však vnímají velmi individuálně ti, kteří klima spoluprotiví - žáci. Výrok učitele je mohou motivovat, potvrzovat jejich výkony, stejně jako demotivovat či vést k různým technikám, jak se komunikaci s učitelem vyhnout nebo v ní zůstat raději pasivní.

Žáci však komunikují i mezi sebou. Mohou si tedy sdělovat své individuální prožitky z kontaktu s učitelem, podporovat se v názo-
rech na něj a jím vytvářené klima.

Komunikační klima není dáno pouze tím, jak spolu jednotliví aktéři mluví, ale také jak je mluvené slovo interpretováno příjemcem, jaký záměr má mluvčí, jaký záměr ze slyšeného vydedukuje posluchač atd. Jistě při delším "soužití" už žáci pochopí, "jak to jejich učitel myslel", ale mnozí učitelé naopak nedokáží ani po delší době pochopit, "jak to myslel" konkrétní žák a vyvozují velmi pochybné dedukce.

Tradici bádání komunikačního klimatu ve škole položila ve 40. letech D. Thomasová.

Později to byl J. Gibb (1960), který upozornil, že můžeme rozlišit dva základní typy komunikačního klimatu:

a) komunikační klima *supportivní* (vstříc-
né, podpůrné). Účastníci se navzájem respek-
tují, naslouchají jeden druhému, říkají ote-
vřeně své názory a pocity, zprávy jsou jas-
né, jednoznačné;

b) komunikační klima *defenzivní* (vyvo-
lávající u účastníků - především pak u žáků
- obranné mechanismy).

Účastníci spolu soupeří, neposlouchají
jeden druhého, skrývají své názory a pocity,
zprávy jsou nejasné, víceznačné.

Co se stane, když učitel systematicky na-
vazuje ve svých hodinách **defenzivní komu-
nikační klima**?

U žáků se pěstuje tendence neriskovat,
volit cestu pasivního odporu, spojovat se
proti učiteli, podvádět, podlézat mu, útočit
na jeho slabiny.

Zvlášť výrazné jsou tyto tendence u stře-
doškolské mládeže (Tyszkowa 1990).

Na počátku 80. let se pokusil L. B. Ro-
senfeld komunikační klima **měřit**. Zjistil, že
v běžných vyučovacích hodinách se setká-
me se třemi typy komunikačního klimatu.

Učitelé mohou vytvářet ve vyučovací ho-
dině klima, které u žáků navozuje postoje
a aktivity výrazně vstříc- (supportivní), ne-
vyhraněné a obranné (defenzivní).

Žáci, kteří se pohybují v učitelem vytvo-
řeném **supportivním** klimatu a jsou jím
sociálně potvrzováni, jsou ve třídách spo-
kojenější, učitelovy kladné informace je více
motivují k vyšší sociální aktivitě a vyššímu
prožitku sebevědomí, mají menší procento
absencí než žáci, pohybující se převážně
nebo výhradně v klimatu defenzivním.

Rosenfeld výzkumem (1983) potvrdil Gib-
bův předpoklad: ve třídách, charakterizova-
ných defenzivním klimatem, skutečně žáci
používají celé škály defenzivních technik
proti učiteli, který je svým komunikačním
stylem tlačí do obrany.

2. Metoda pro měření klimatu

Lawrence B. Rosenfeld, profe-
sor University of North Carolina at Chapel
Hill (USA), vytvořil v roce 1983 dotazník
Communication Climate Questionnaire
(CCQ), který jsme s jeho svolením přeložili
a vyzkoušeli na naší středoškolské populaci.

2.1. Popis metody

Metoda měří komunikační klima, vytvá-
řené učitelem ve středoškolské a vysokoškol-
ské třídě.

Dotazník obsahuje 17 tvrzení (8 tvrzení

obsahují výroky, charakterizující suportivní klima ve třídě; 9 tvrzení pak výroky, charakterizující klima defenzivní).

Administrace: Žák reaguje na tato tvrzení odpovědí na pětipoložkové škále Lickertovského typu od *silně souhlasím* (5) až po *silně nesouhlasím* (1).

Dosažená skóre se pak sčítají a z výsledků je možno určit, zda zkoumaný učitel vytváří spíše suportivní, resp. defenzivní klima ve třídě, která jej hodnotí.

2.2. Koefficient S/D

Víme, že klima hodiny není vždy jednoznačně suportivní nebo defenzivní. Spíše se nachází někde mezi krajními póly. Proto jsme vytvořili koefficient, který by umožnil tuto skutečnost měřit.

Při konstrukci námi navrženého koefficientu S/D (suportivita vs. defenzivita) jsme vycházeli z předpokladu, že učitelovo komunikační chování obvykle obsahuje pestřejší škálu komunikačních prvků, a že tedy bude možno jím vytvářené klima přesněji měřit i poměrem suportivních a defenzivních komunikačních aktivit, které jsou jednak odrazem osobnosti učitele, jednak podmíněny situačně.

Koefficient S/D, který Rosenfeld neuvádí, vznikl porovnáním minimálních, resp. maximálních součtů možného dosaženého skóre - tedy 8:9 resp. 40:49. Vypočtený základní S/D koefficient je pak **0,8888** a je možno jej považovat za hranici suportivita/defenzivita. Je-li S/D koefficient vyšší než 0,8888, pak u hodnoceného převažují komunikační aktivity suportivní, je-li nižší než 0,8888, převažují defenzivní komunikační aktivity učitele.

3. Zkoumaný vzorek

V našem výzkumu jsme se zaměřili na žáky 3. ročníků středních škol (gymnázia, SEŠ, SPŠ strojnické) v několika

východočeských městech (Kostelec, Chrudim, Svitavy, Hradec Králové, Pardubice). Žáky třetích ročníků jsme volili proto, že jsou již ve svých třídách i školách stabilizovaní a zátěž maturitního ročníku zatím tolik nepocítují.

Výzkum probíhal v letech 1988-1992, zúčastnilo se jej **924 žáků: 368 chlapců a 556 dívek**, průměrný věk respondentů v době zadávání dotazníku byl 17,2 let.

Dotazník CCQ byl použit u celé této skupiny v původní podobě, u žáků 2 gymnázií (232 studentů: 92 chlapců a 140 dívek) byla navíc použita námi vytvořená modifikace **Ideální komunikační klima**, ve které byly položky původního znění CCQ převedeny do kondicionální podoby, tak jak doporučuje autor metody.

Příklady položek:

- Tento učitel by měl mít favorizované studenty;

- Tento učitel by se měl umět podívat na naše studijní problémy našima očima.

Žáci vypovídali o **90 středoškolských učitelích maturitních předmětů**: matematiky, fyziky, českého jazyka, ruského jazyka a předmětů odborných na jednotlivých odborných školách. V tomto vzorku učitelů bylo **35 mužů a 55 žen** s průměrnou dobou odborné učitelské praxe 17,02 let (sm. odch. 8,07).

Žáci zároveň zaznamenali do dotazníku známku, kterou od hodnoceného učitele obdrželi v posledním pololetním vysvědčení.

Postulované hypotézy jsme rozdělili do dvou skupin: do **první** skupiny jsme zařadili hypotézy, zaměřené především na žáky hodnocený vzorek učitelů. Do **druhé** pak hypotézy, které jsou zaměřeny především na skupinu žáků.

4. Výsledky

Stejně jako hypotézy, i získané výsledky jsme rozdělili na dvě skupiny: v první jsou

uvedeny výsledky, týkající se vzorku učitelů, ve druhé skupině žáků, kteří tyto učitele dotazníkem hodnotili.

4.1. Výsledky u učitelů

Dosažené skóre, vyjádřené koeficientem S/D ve skupině 90 středoškolských učitelů: průměr S/D = 0,887 (sm. odch. 0,2901).

Muži: n = 35, průměr S/D = 0,870 (sm. odch. 0,3126)

Ženy: n = 55, průměr S/D = 0,899 (sm. odch. 0,2778).

Tab. 1

průměr	sm. odch.	pásmo běž. hodnot	medián	1.kvart., 3.kvart.
0,887	0,2901	0,597 - 1,7	0,875	0,675 - 1,07

V našem vzorku učitelů jsme zjistili, že poměr suportivita : defenzivita, který je vyjádřen koeficientem S/D, se prakticky kryje s námi uvažovanou hranicí suportivita : defenzivita 0,8888.

Lze tedy říci, že žáky posuzování učitelé mají ve svém chování relativně stejný poměr komunikačních prvků defenzivních i suportivních.

Dále bylo zjištěno, že 37 učitelů bylo hodnoceno jako učitelé suportivní, 53 jako defenzivní.

Pozn.: Pro nedostatek českého ekvivalentu používáme dále termín učitel suportivní a máme na mysli učitele, navozujícího suportivní klima; učitel defenzivní pak spíše navozuje defenzivní klima.

Ukazuje se, že suportivních učitelů je sice v našem souboru méně než defenzivních, nejedná se však o rozdíl statisticky významný.

Dosažené S/D koeficienty u učitelů, rozdělených do skupin podle délky praxe, jsou uvedeny v tabulce č.2.

Pozn.: Pro první interval jsme volili větší rozpětí než pro další. Předpokládali jsme, že vlastní komunikační profil si v prvních 2-3 letech praxe učitel teprve vytváří.

Tab. 2

praxe v letech	0-10	11-15	16-20	20 a víc
N	18	17	21	34
suport. / defcn.	12/6	8/9	5/16*	10/22
prům. S/D koef. sm. odch.	1,04 0,221	0,923 0,248	0,8166 0,2878	0,8438 0,3086

* $p < 0,05$ (dle testu $\chi^2 = 4,221$)

Z tabulky vyplývá, že v kategorii 16-20 let praxe se významně více vyskytují učitelé, vytvářející defenzivní klima ve třídách.

Porovnávali jsme i délku praxe se získaným S/D koeficientem a zjistili jsme, že **korelační koeficient $r = -0,2691^*$** (* $p < 0,05$).

Naznačenou tendenci můžeme formulovat takto: čím jsou učitelé mladší, tím více v jimi vytvářeném komunikačním klimatu suportivita převažuje nad defenzivitou. Nepochybně zde hraje roli blízkost věku učitelů a žáků.

Podle dosažených, resp. obdržných S/D koeficientů jsme sestavili pořadí učitelů podle předmětů:

Pořadí suportivity:

Pořadí defenzivity:

1. muži - matematici

1. muži - učitelé
čes. jazyka

2. ženy - učitelky rus. jazyka

2. ženy - učitelky
matematiky

3. ženy - předměty "ostatní"

3. muži - učitelé fyziky

4. muži - předměty "ostatní"

4. ženy - učitelky fyziky

5. ženy - učitelky čes. jazyka

Pásma běžných hodnot jsme sestavili do tabulky 4.

Tab. 4

	suportivita	defenzivita
chlapci	16,84-30,00	22,76-33,46
dívky	17,16-31,06	21,84-32,58
všichni	17,03-30,65	22,21-32,93

4.2. Výsledky u žáků

U celého souboru žáků byl zjišťován jednak S/D koeficient, jehož velikosti charakterizují komunikační klima, vytvářené hodnoceným učitelem maturitního předmětu, jednak i počet daných bodů v oblasti suportivita, resp. defenzivita.

Výsledky byly zaznamenány jednak u každého jednotlivého studenta, jednak u celé třídy jako průměr dosažených hodnot S/D koeficientu a suportivity / defenzivity.

Tab. 3

	chlapci	dívky	všichni
N	368	556	924
průměr	0,8827	0,9549*	0,9261
sm. odch.	0,3628	0,4276	0,4031
medián	0,8333	0,8965	0,8729

Upravený dotazník CCQ, vypovídající o **ideálním komunikačním klimatu**, tedy takovém, které si žáci přejí, resp. nepřejí ve škole prožívat, byl zadán skupině 232 žáků 3. ročníků gymnázií (92 chlapců a 140 dívek).

Zjistili jsme, že rozdíly mezi S/D koeficienty u dívek a chlapců u ideálního klimatu nejsou statisticky významné.

Rozdíl mezi S/D koeficientem aktuálního klimatu a S/D koeficientem ideálního klimatu se ukázal u chlapců i dívek jako statisticky významný na 1% hladině ($t\text{-test}=2,882$). Všichni žáci si tedy přejí klima výrazně suportivnější.

Dále byl posuzován vztah mezi obdrženou známkou u určitého učitele a žákem prožívaným klimatem (vyjádřeným body danými v oblasti suportivita, resp. defenzivita) a S/D koeficientem, které tento učitel v hodině vytváří. Korelační koeficienty byly seřazeny do tabulky 5.

** $p < 0,01$ ($t\text{-test} = 2,775$)

Tab. 5.

známka: S,D,S/D	suportivita	defenzivita	S/D koef.
chlapci (n=368)	-.0333	.1660**	.1045*
dívky (n=556)	-.1334**	.1068*	-.1273**
všichni (n=924)	-.1023**	.1365**	-.1264**

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Sledovali jsme i četnost, s jakou se objevují jednotlivá tvrzení, obsažená v dotazníku. Pro porovnání našich výsledků s výsledky autora dotazníku uvádíme jím získané výsledky (Rosenfeld 1983, s.170). Pořadí nejčastějších výroků:

Suportivita:

Naše výsledky

1. Tento učitel se dovede soustředit na problémy, které je třeba řešit (č.6).
2. Tento učitel je přísný, poctivý, čestný (č.4).
3. Tento učitel umí změnit téma hovoru, pokud je mu kladena otázka, která je pro nás důležitá, zajímá nás (č.12).
4. Tento učitel mi pomáhá porozumět jeho názorům, stanoviskům (č.1).

Rosenfeld (1983)

1. Tento učitel mi dává najevo, že se zajímá o mé problémy (č.5).
2. Tento učitel s námi zachází jako se sobě rovnými (č.16).
3. Tento učitel je přísný, poctivý, čestný (č.4).

Defenzivita

Naše výsledky

1. Tento učitel nás posuzuje podle toho, jaké mínění si o nás a našich kvalitách udělal (č.10).
2. Tento učitel má favorizované studenty (č.12).
3. Tento učitel zřídka mění svá rozhodnutí (č.17).

Rosenfeld (1983)

1. Tento učitel nám často neřeká účel, pro který máme řešit zadané úkoly (č.13).
2. Tento učitel nás posuzuje podle toho, jaké mínění si o nás a našich kvalitách udělal (č.10).
3. Tento učitel zřídka mění svá mínění (č.17).

Ukazuje se, že komunikační klima v našich a amerických třídách se liší spíše ve struktuře, vytvářející suportivitu; defenzivní klima je vytvářeno obdobně.

Vytvořením hierarchie výroků z celého dotazníku (naše výsledky) dostáváme následující pořadí dle četnosti:

1. Tento učitel se dovede soustředit na důležité problémy, které je třeba řešit.
2. Tento učitel je přísný, poctivý a čestný.
3. Tento učitel umí změnit téma hovoru, pokud je mu kladena otázka, která je pro nás důležitá, zajímá nás.
4. Tento učitel nás posuzuje podle toho, jaké mínění si o nás a našich kvalitách udělal.
5. Tento učitel mi pomáhá porozumět jeho stanoviskům, názorům.
6. Tento učitel má favorizované studenty.
7. Tento učitel zřídka mění svá mínění.

5. Souhrn výsledků

Zjistili jsme, že komunikační klima, vyjádřené poměrem suportivních : defenzivních aktivitám učitele významně závisí - a to nepřímou úměrně - na délce učite-

lovy odborné praxe na škole. Mladší vyučující je vnímán jako ten, který navozuje u žáků spíše vstřícné, suportivní aktivity, než obranné, defenzivní.

Pokud se týče učitelů a předmětů, kterým vyučují, pak učitelé matematiky jsou posuzováni jako nejvíce suportivní (matematicky jsou však vnímány jako defenzivní), stejně jako učitelé ruského jazyka a ostatních odborných maturitních předmětů, učitelé českého jazyka (všichni námi uvažovaní muži) a fyziky jsou vnímáni jako tvůrci defenzivního klimatu.

V našem vzorku učitelů tedy **nebyl potvrzen** tradiční názor, dle kterého učitelé exaktních disciplín jsou obecně vnímáni jako nepřístupní, rigorózní a rigidní a naopak učitelé humanitních předmětů jako vstřícnější.

Z hlediska pohlaví učitele se mezi učiteli - muži našeho vzorku vyskytuje významně více těch, kteří jsou vnímáni jako tvůrci defenzivního klimatu, u žen je poměr vzácně vyrovnán. V oblasti suportivity je významně více žen, vytvářejících toto klima, než mužů.

Z výsledků dále vyplynulo, že učitelé, působící v několika paralelních třídách, byli žáky těchto tříd hodnoceni téměř totožně. Klima, které vytváří učitel, není tedy závislé při tradičním hromadném vyučování na složení třídy, ve které učí, ale je více výsledkem jeho vlastního přístupu, stylu výuky, způsobu, jakým klima vytváří, bez ohledu na to, jaké žáky má před sebou.

Žákovo hodnocení suportivity, resp. defenzivity učitele obsahuje zřejmě i známku, kterou od toho kterého učitele obdržel. Sice jsme zjistili, že *žáci s dobrými známkami vidí učitele více jako suportivní, s horšími jako defenzivní, ale chlapci nejsou ve svém posuzování učitelovy suportivity ovlivněni známkou, kterou od něj obdrželi.*

Dívky jsou na suportivitu obecně citlivěj-

ší. Čím dostávají horší známky, tím méně vidí učitele jako suportivního. Přes to, že rozdíly v obdržení známek u chlapců a dívek nebyly zjištěny, dívky vnímají učitele více jako suportivní.

Nabízí se úvaha, zda právě emocionalita dívek, která je v období adolescence obvykle vyšší (viz Osecká 1990), není citlivější na kladné emoční prvky suportivního klimatu, či zda chlapci tyto pozitivní emoční prvky v učitelově chování vnímají méně anebo jich k nim od učitele méně směřuje.

Všichni žáci si přejí, aby učitelé vytvářeli v jejich třídách výrazně vyšší suportivní klima. Průměrný S/D koeficient ideálního klimatu je 1,70 - jedná se prakticky o dvojnásobek hraničního S/D koeficientu (0,88). Žák, jehož emocionalita je v tomto období vysoká, který je vysoce vnímavý k sobě, svému prožívání i postojům okolí k tomuto prožívání, považuje za nutné, aby ve škole, kde tráví značné množství času a kde je vystaven častému hodnocení, s ním bylo zacházeno více emočně, aby byl více chápán a pozitivněji vnímán.

Závěry

Středoškolský učitel vytváří ve třídách, kde učí, určité komunikační klima. To závisí na jeho věku, délce praxe, nezavisí bezprostředně na předmětu, který učí, neliší se v paralelních třídách, kde působí. Je zřejmě více dáno jeho osobností, pohlavím, stylem výuky. Žák vnímá jím vytvářené klima i prizmatem známky, kterou od učitele obdrží, a obecně si přeje podstatně vstřícnější klima, než jaké mu učitel vytváří.

V žákem vnímané suportivitě klimatu dominuje učitelova schopnost soustředit se na problémy, jeho poctivost a čestnost, ale i spravedlivá přísnost, schopnost pozitivně reagovat na zájem žáků. Rovněž schopnost sdělovat záměry a stanoviska tak, aby jim student mohl porozumět, je vysoce

hodnocena. Odmítáno je prožívané (a nepochybně žákům sdělované) zařazování konkrétního žáka do určité "příhrádky". Souvisí to s atribučními procesy učitele, učitelovou rigidností a tendencí favorizovat některé studenty. Tím učitel vytváří atmosféru malé spravedlnosti při hodnocení žáků, na kterou jsou žáci všech věkových skupin velmi citliví.

Z výše uvedených výsledků je zřejmé, že učitel si v průběhu své praxe vytváří určitý styl komunikace se žáky; ten se s narůstajícími léty praxe příliš nemění.

Vytváří jej povětšinou intuitivně, nezamýšlí se příliš nad jeho dopadem. Jistě by učitelům stálo za úvahu (a za odvahu) pokusit se nejen jimi vytvářené komunikační klima zjisťovat, ale případně jej i měnit.

Máme za to, že užití metody CCQ umožňuje proniknout do žákovy vidění učitele poněkud méně tradičním a exaktnějším způsobem. První zkušenosti lze proto označit jednoznačně za pozitivní; metoda CCQ je

velmi snadno využitelná v praxi učitele a může mu přinést řadu podnětů pro jeho další práci.

Literatura:

GAVORA, P. a kol.: Pedagogická komunikácia v základnej škole. Bratislava, Veda 1988.

GIBB, J.: Defensive communication. *Journal of Communication*, 11, 1960, s.141-148.

OSECKÁ, L.: Vývoj osobnosti v adolescenci. Autoreferát kandid. dizert. práce, Brno, FF MU 1990.

ROSENFELD, L. B.: Communication climate and copying mechanism in the college classroom. *Communication Education*, 32, April 1983, s.167-174.

TYSZKOWA, M.: Coping with difficult school situations and stress resistance. In: Bosma, H. - Jackson, S. (Eds): *Coping and self-concept in adolescence*. Berlin, Springer Verlag 1990, s.169-184.